

ÇOKLUK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK ESKİ TÜRKÇE *telim* (EOT: *delim*) SÖZCÜĞÜ VE KÖKENİ ÜZERİNE

Ferruh AĞCA*

Öz: Dillerde çokluk ile belirsizlik arasında bir korelasyon olduğu açıktır. Buna göre dillerdeki morfolojik ve sentaktik çokluk işaretleyicileri, herhangi bir nesne, kavram ya da eylemin çokluğunu ifade ederken aynı zamanda belirsizliği de barındırmaktadır. Türk dilinde çokluk ifadeleri, diğer dillerde olduğu gibi hem morfolojik hem de sentaktik işaretleyiciler ile karşılanmıştır. Türk dilinde isimler ve fiillerin önüne gelerek çokluk anlamını ifade eden çok sayıda sentaktik işaretleyici vardır. Bunlardan biri, Eski Türkçede yaygın olan ve bu yazıda gösterildiği gibi benzer anlama gelen sözcüklerle eş çift de meydana getiren **telim** sözcüğüdür. Bu yazıda, EOT'de (Eski Oğuz Türkçesi) **delim** şeklinde tanımlanan Eski Türkçedeki **telim** sözcüğünün, Eski Uygurca metinlerdeki örneklerden hareketle çokluk anlam alanı değerlendirilecek; çeşitli tanımlar yardımıyla ve etimolojinin prensipleri gözlemlenerek kökeni tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Çokluk İşaretleyicileri, Belirsizlik, Etimoloji, *telim* Sözcüğü.

On the Old Turkic Word telim (OOT: delim) and Its Origin As a Plurality Marker

Abstract: It is clear that there is a correlation between plurality and indefiniteness in languages. Accordingly, while morphological and syntactic plurality markers in languages express the plurality of any object, concept or action, they also contain indefiniteness. Plurality expressions in Turkic language are provided with both morphological and syntactic markers as in other languages. There are many syntactic markers in the Turkic language that express the meaning of plurality by preceding nouns and verbs. One of them is the word **telim**, which is common in Old Turkic and forms synonyms with similar words as shown in this paper. In this paper, the word **telim** in Old Turkic, which is witnessed in EOT (Old Oghuz Turkic) as **delim**, will be evaluated in terms of plurality, based on the examples in Old Uygur texts; With the help of various witnesses and observing the principles of etymology, its origin will be determined.

Keywords: Old Turkic, Plurality Marker, Indefiniteness, Etymology, *telim* Word.

Giriş

Doğuşlarından bugüne yapısal olarak basitten komplekse, anlamsal olarak da somuttan soyuta, mecaza ve metafora doğru değişen ve gelişen dillerin, çokluk ifadeleri bakımından da benzer bir gelişim seyrettiğini, bu çerçevede dillerin erken zamanlarında bilhassa gramatikal bakımdan hâkim olan teklik ifadelerden, sosyo-kültürel türlenmeye bağlı olarak çokluk ifadelerine ulaştığını ve böylece gramatikal teklik ve çokluk kategorilerinin belirlediğini söylemek mümkündür. Bu anlamda dillerde ilk önce teklik şekiller ortaya çıkmış, ardından en basit hâlden en kompleks yapıya doğru ilerleyen çokluk şekilleri doğmuştur, denebilir. Diller, konuşurlarının sosyo-kültürel yaşamlarındaki kompleks türlenmeye bağlı olarak, bir taraftan morfemler yardımıyla

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi. Eskişehir / TÜRKİYE. E-posta: ferruhagca@gmail.com. ORCID NO: 0000-0002- 8784-9095.

çokluk ifadelerine ulaşırken, diğer taraftan sentaktik stratejilerin sonucu olarak sözcüksel çokluk ifadelerini benimsemişlerdir. Bu bağlamda Türk dilindeki çokluk kavramının da belirli aşamalardan geçtikten sonra bugünkü şekilleri aldığını, tarihsel metinlerdeki örnekleri takip etmek suretiyle söyleyebiliriz.

Ekleme bir dil olan Türk dilinde çokluk kavramı genel itibariyle ekler vasıtasıyla karşılanmıştır. Tarihsel Türk dili alanlarında “çokluk ekleri” olarak tanımlanan eklerin varlığı ve işlevine dair örnekler, Türk dilinin erken tarihli metinlerinde morfolojik çokluk ifadesinin istikrarsızlığına işaret etmektedir. Mesela Türk runik harfli yazıtlarda işlek çokluk eki olarak +IAR ekinin sadece akrabalık ve unvan adlarına gelmesi, öznesi çokluk olan isim ve fiil cümlelerindeki yüklem işaretleyicilerinin teklik ifadeye sahip olması, erken tarihli metinlerde +IAR ekinin çokluk anlamı ile belirmemiş olabileceğini, “saygı” ifadelerinin bir işaretleyicisi olabileceğini ve böylece en azından yazıtların dilinde çokluk kavramının henüz yapısal bir karaktere kavuşmamış olabileceğini düşündürmektedir.¹

Başka bir araştırmanın konusu olan +IAR ekinin anlam ve işlevleri bir tarafa bırakılacak olursa, Türk dilinin erken tarihli yazılı kaynaklarında çokluk ifadesinin morfolojik olmadığını, çokluğu karşılamak üzere başka stratejilerin uygulandığını ayrıca belirtmek gerekir. Bu bağlamda Türk dilinde çokluk kavramının, morfolojik boyutunun yanı sıra, leksikolojik, sentaktik ve semantik boyutları da vardır. Diğer bir ifadeyle dillerde çokluk anlam alanı, dilbiliminin hemen hemen bütün araştırma alanlarıyla ilgilidir. Buna göre çokluk anlamı, herhangi bir morfolojik ya da leksik işaretleyici olmadan da ifade edilebilir. Bu bağlamda Türk dilinde de çokluk anlam alanı, morfolojik ve leksik işaretleyiciler ile, sentaktik kurgu dâhilinde ya da semantik çıkarımlar ile ifade edilmiştir.

Türk dilinde çokluk anlam alanını karşılamak üzere kullanılan leksik işaretleyicilerin sayısı oldukça fazladır. En erken tarihli metinlerden itibaren birçok örneğine rastladığımız leksik çokluk işaretleyicileri, ait olunan çevre ve zamana bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Türk dili gramerlerinde “azlık-çokluk / miktar zarfları”, “belgisiz sıfat / zamir”, “sayı sıfatları” gibi başlıklar altında değerlendirilen bu sözcüklerin ortak özelliği, “teklik”in karşısında; ama “çokluk”un yanında “ölçü / miktar” anlamı çokluk ifade etmeleridir. Genel Türk dilinde isim ve fiillerin çoklukları, bir taraftan +IAR morfemiyle karşılanırken, diğer taraftan bu sözcük türlerinin önüne gelen ya da bütün bir cümleyi yöneten miktar / ölçü sözcükleri ile de yapılabilmektedir. Türkçe gramerlerde belgisiz / belirsizlik sözcükleri olarak adlandırılan, “çokluk” ya da “azlık” ifade eden bu sözcükler, aslında “çokluk” üst anlam alanını ifade etmektedir.² Dolayısıyla bu tür sözcükleri, “sözcüksel çokluk

¹ Türk runik harfli yazıtlarda +IAR ekinin, *beg*, *ogul*, *ög*, *eke*, *kadaş*, *kunçuy* gibi akrabalık adları ile unvanlara gelmiş olması, ekin gerçekten çokluk eki mi yoksa başka bir işleve mi sahip olduğunu sorgulamayı gerekli kılmaktadır. Zira Türk runik harfli yazıtlarda çokluk gerektiren sentaktik yapıların ısrarla teklik görünümü olması, bu sözcüklere gelen ekin işlevini sorgulamamıza sebep olmaktadır. Benzer olarak Türk runik harfli yazıtlardan sonra, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde bilhassa fiil çekimlerinde beliren +IAR ekinin işlevine dair tanıklar da, ekin aslen “saygınlık” ve “nezaket” kavram alanını işaretlediğini göstermektedir. Mesela Eski Uygurca metinlerde örneklerine sıkça rastlanan *alıñızlar* türündeki örnekler, ekin bu anlamını açık bir şekilde göstermektedir. Bununla birlikte, +IAR ekinin daha sonraki tarihsel ve modern Türk dili alanlarında yaygın çokluk eki hâline geldiği de ayrıca ifade edilmelidir.

² Türk gramerciliğinin en önemli sorunlarından biri, bilhassa morfemleri ya da leksikleri belli bir tanıma dahil ederek, aynı / benzer anlam ve işlevlerin yerine getirildiği üst anlam ve işlevlerin ihmal edilmesidir. Mesela Türk gramerciliğinde çokluk kategorisi genellikle isim çekim ekleri

işaretleyicileri” olarak değerlendirmek mümkündür. Türk dilinde bu tür sözcükler, aslında sentaktik yapıya göre zarf, sıfat ya da zamir görevi üstlenebilmektedir. Başka bir deyişle Türk dilinde sözcüklerin kullanılış yerine göre belirlenen türleri, bu tür sözcükler için de geçerlidir. Dolayısıyla herhangi bir sözcüksel çokluk işaretleyicisi, sentaktik yapı içerisinde sıfat, zarf ya da zamir olarak yer alabilmektedir. Bununla birlikte bu sözcüklerin “ölçü”, “çokluk / azlık” işlevleri hiç değişmemektedir. Eski Türk dilinde *alku*, *barça*, *erüſ*, *ertiyü*, *kalısız*, *kamag*, *kop*, *köp*, *tolp*, *üküş*, *yumgı* gibi sözcükler, çokluk anlamıyla hem sıfat ve zarf hem de zamir görevleriyle çokluk ifade etmektedir.

Tarihsel Türk dili alanlarında daha çok isimlerin belirsiz çokluğunu ifade eden sözcüklerden biri de, bugüne kadar birçok tarihsel Türk dili alanında *telim* şeklinde okunan ve Eski Oğuz Türkçesinde *delim* şeklinde tanıklanan sözcüktür. Bu yazıda, tarihsel Türk dilinin sadece Eski Uygurca alanında tanıklanan ve genellikle *telim taşıım* ya da *telim teşim* şeklinde okunan çokluk eş çifti üzerinde durulacaktır. Türk dilinin sonraki yüzyıllara ve çevrelere ait metinlerinde ikinci unsuru olmadan sadece *telim* şeklinde geçen sözcük, genellikle isimlerin önünde yer alarak çokluk ifade etmektedir. Eldeki yazıda, Budist Uygurca metinlerden itibaren tanıklanan *telim* sözcüğünün sentaktik düzlemdeki yeri, eş anlamlı sözcük birimlerle meydana getirdiği çiftler, bu eş çiftlerin sunduğu ipuçlarından hareketle kökeni, kök anlamı ve sözcükte meydana gelen seslik değişimler gibi hususlar, Türk dilinin fonolojik, morfolojik ve etimolojik prensipleri etrafında değerlendirilecektir.

1. Etimoloji ve Prensipieri

Eski Yunanca *étimus* “gerçek” ile *logos* “bilgi” sözcüklerinin birleşimi olan etymology, “sözcüklerin *füli* anlamının ötesinde *aslı* anlamını göz önünde bulundurarak kökenini irdeler.” (Stachowski 2011: 1). Dilbilgisinin araştırma alanlarından olan etimoloji, prensipleri, yol ve yöntemleri gibi özellikleri bakımından kendi araştırma alanına hapsedilemeyecek kadar geniş, dilbilgisinin diğer alanlarındaki verilere de muhtaç bir alandır. Etimoloji, dilbiliminin diğer araştırma alanlarına göre daha geniş bir alana hitap eder. Buna göre etimoloji, tarihsel fonoloji, tarihsel morfoloji, tarihsel semantik ve tarihsel sentaksı da içine alan geniş bir dilbilim alanıdır. Bu bakımdan dillerde herhangi bir etimoloji araştırması, bu alanlardan sadece birisi dikkate alınarak yapılamaz. Esasında etimoloji, bir sözcük birimin dildeki ilk kullanımını esas alıp tarihsel süreç içindeki ses, biçim ve anlam özelliklerini birlikte ele alıp değerlendirerek, mümkünse yazı dilinin ilk metinlerindeki aslı şekline ulaşmayı, değilse, yazılı metinler öncesindeki prototipini tespit etmeyi amaçlar. Hatta etimoloji araştırmalarında, “*bazı kelimelerin aslı manasını anlamak için bir dilin ses tarihini ve kelime yapma yollarını bilmek yetmez, bu dili konuşan milletin kültür tarihine, etnolojisine dair çeşitli bilgilere de sahip olmak gerekir.*” (Stachowski 2011: 6). Stachowski (2011: 85-91), herhangi bir etimoloji araştırması için uygulanabilecek aşamaları şöyle sıralar: Filolojik verileri tarayıp toplama, karşılaştırmalı verileri tarayıp toplama, biçimbilimsel analiz, anlamsal analiz, sözcüğün tarihi, etimolojinin doğruluğu, etimolojiyi tahrir etme.

Dilbiliminde etimoloji araştırmalarının, ele alınan sözcük, tutulan yol ve varılmak istenen hedefler bakımından temel olarak biri “*dış etimoloji*”, diğeri de “*iç etimoloji*” olmak üzere iki kategoride gerçekleştiği ifade edilebilir. “*dış etimoloji*”, bir dildeki

arasında ele alınmakta, bu bölümde de sadece morfemli çokluktan söz edilmektedir. Buna göre Türk gramerciliğinde genel olarak “kategoriye değil, eke yönelik bir işlevci yöntem”in (Kerimoğlu 2008:153) uygulandığı söylenebilir.

alıntı sözcüklerin kaynak dillerini, kaynak dillerdeki yapısal incelemelerine değinmeden hangi diller vasıtasıyla ödünçlendiğini ve kaynak dildeki biçimini araştıran etimoloji alanıdır. Dillerin kendi öz kaynağından gelmeyen, başka dillerden alınan sözcüklerin, hangi dillerden, hangi yolla, ne zaman, hangi kültür çevresinde dile dahil olduklarını ele alan ve böylece sözcüğün kaynak dilini tespit eden “dış etimoloji”, aynı zamanda kaynak dildeki fonolojik, morfolojik ve semantik değerleri tespit edip sözcüğün çağdaş zamana kadar geçirdiği değişiklikleri tespit eder. Dış etimolojide sözcüklerin kaynak ve hedef dillerdeki şekillerinin tespiti kadar, hedef dilde herhangi bir sözcükle ya da ekle birleşme / genişleme yolları da gösterilir. Diğer bir ifadeyle ödünçlenen bir sözcük, semantik anlam alanı bakımından ve çeşitli ekler ile biçimsel değişikliğe uğrayabilir; kaynak dildeki sözcük ile hedef dildeki eklerin ya da başka sözcüklerin birleşimi ile yeni bir sözcük ve anlam alanı ortaya çıkabilir.

Etimoloji, bir dildeki sözcüklerin sadece hangi dillerden geldiği ile ilgilenmez; aynı zamanda öz söz varlığına ait sözcüklerin tarihsel hat boyunca geçirdiği yolu takip ederek, sözcüklerin kökenine dair izahlarda da bulunur. Dilbilim araştırmalarında, dillerin öz sözcük birimlerindeki kökenleri tespit etmeyi amaçlayan “iç etimoloji” araştırmaları, ödünçlemelere dayalı etimoloji araştırmalarına nispetle daha fazla güçlükleri barındırır. Zira herhangi bir dilin kendi sözcükleri, ödünçlenen sözcüklere göre daha fazla fonolojik ve semantik değişime uğrar ve modern zamanda epey değişmiş bir hâl alır. Sözcükler, ilk tanıklandığı şekilden, çözümlenmeye ve etimolojisinin tespit edilmeye çalışıldığı son şekle kadar bilhassa fonolojik bakımdan değişikliğe uğrar. Tarihsel metinler kronolojik olarak takip edilmediği, dilin tarihsel fonolojik evreleri dikkatle izlenmediği ve sözcük birimin ilk belirlediği tanık ortaya konmadığı takdirde, çoğu kez mevcut biçim ile ulaşılmak istenen köken arasında bir ortaklık kurmak mümkün olmaz.

Herhangi bir etimoloji çalışması, dillerin modern zamanlarına ait yazı dilleri hakkında olabileceği gibi dillerin tarihsel dönemlerinden biri hakkında ya da dillerin ilk metinlerinin ait olduğu dönem hakkında da olabilir. Dillerdeki sözcüklerin tarihi süreç içindeki seyri bakımından takip edilmesi gereklidir. Herhangi bir sözcük dilin belli bir aşamasında varlık gösterebildiği gibi, yakın bir tarihte dil malzemesine dönüşmüş ya da dilin ilk metinlerinden itibaren tanıklanıyor olabilir. Tarihsel süreç itibarıyla takip edilebilen sözcüklerin bir kısmı herhangi bir fonolojik ve hatta semantik değişime uğramazken diğer bir kısmı fonolojik erozyona ve semantik dalgalanmaya uğrayarak tanınmaz bir hâl alabilir. Bu bakımdan dillerde bazı sözcüklerin kökeni sadece mevcut tanık ile belirlenebilirken, bazı sözcüklerin kökeni dillerin erken zamanlarındaki denklemleri bulmak, eski denk şeklin oluşum esaslarını belirlemek, eklenme modelini tespit etmek ve böylece kök sözcük birime ulaşmakla mümkündür. Bu bakımdan dillerin tarihsel dönemlerine ait sözcüklerin kökenini tespit etmek için ilgili dönemin fonoloji, morfoloji, morfosentaks, sentaks ve semantik bilgisine ihtiyaç vardır.

Diğer taraftan bir dilin ilk dönem metinlerine ait sözcüklerinin de etimoloji çalışmaları yapılabilir. Bu tür etimoloji çalışmalarının da güçlükleri vardır. Zira dillerin erken tarihli metinlerinden tanıklanan sözcüklerin köken araştırmaları, tarihsel olarak daha geriye götürülemez ve bu sözcükler dillerin ilk tanıklarıdır. Dillerin ilk dönemi ya da tarihsel dönemleri ile ilgili etimoloji çalışmalarında tutulacak temel yol, sözcük birimleri diğer tarihsel dönemlerle karşılaştırarak modern yazı dillerindeki şekillere doğru ilerlemektir. Böylece bir sözcük birimin modern yazı dillerindeki farklı şekilleri, fonolojik ve morfolojik değişim kaideleri göz önünde bulundurulup tekleştirilmek suretiyle ilk dönem metinlerindeki şeklin etimolojisi yapılabilir. Dillerin erken ya da ilk dönemlerindeki sözcüklerin kökenini tespit etmek için, ayrıca, aynı dönemde ya da

farklı dönemlerde başka ekler olarak aynı anlam alanı ile ilgili olabilecek sözcükleri de belirlemek gerekir. Bilhassa Türk dili gibi eklemeli dillerde aynı kök, farklı ekler ile genişleyebilmekte, eklenme sırasında bazen kök, fonolojik değişikliğe uğrayarak tanınmaz bir şekle bürünmektedir.

Son olarak modern zamanlardan tarihsel süreç içinde ilk yazılı kaynaklara doğru takip edilen yolda, bazı sözcüklerin kökenini bazen dillerin ilk metinlerinde tespit etmek mümkün olmaz. Dillerin yazılı metinler öncesinde oluşumlarını tamamlayan sözcükler, dillerin ilk yazılı metinlerinde yapısal değişime uğramış haliyle varlık gösterebilir. Buna göre dillerin “pre” ve “proto” evrelerinde oluşumlarını tamamlayan sözcükler, ilk yazılı metinlerde fonolojik, morfolojik ve hatta semantik değişim ile tanıklanabilir. Bu tür sözcüklerin kökeni, sadece sözcüğün sunduğu veriler çerçevesinde izah edilemese de, ait olunan çevrede ya da dillerin farklı çevrelere ait herhangi bir metindeki tanıkları, bu tür sözcüklerin kökenini belirlemeye yardımcı olabilir. Hatta dillerin ilk metinlerinde kökeni tespit edilemeyen, ünlü ya da ünsüz sesleri bakımından epey değişmiş sözcükler, dilin başka bir çevresinde ve daha sonraki zamanında kökenini belirleyecek bir tanığı ile kullanılabilir.

Türk dilinde, hem ilk yazılı metinlerin ait olduğu Eski Türkçe döneminde hem de sonraki dönemlerinde *telim* olarak tanıklanan sözcüğün kökeni de sadece sözcüğün sunduğu veriler çerçevesinde belirlenememektedir. Bu yazıda, bir çokluk işaretleyicisi olarak *telim* sözcüğünün kökeni, Eski Türkçe tanıkları ile sözcüğün kökeni hakkında sonuçlar elde edeceğimiz eş çift tanığından hareketle belirlenmeye çalışılacaktır.

2. Sözcüksel Çokluk İşaretleyicisi Olarak *telim*

2. 1. Tanıklar

Türk runik harfli yazıtlarda çokluk işaretleyicisi olarak *telim* sözcüğüne rastlanmaz (Şirin 2016). Tarihsel Türk dili araştırmalarında *telim* (> *delim*) şeklinde okunan sözcük,³ Eski Uygurca metinlerde ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte çokluk işaretleyicisi olarak kullanılmıştır. *telim*, Maniheist Uygurca metinlerde sadece geç tarihli Maniheist metinlerden Pothi’de tanıklanmakta; Türk runik harfli yazıtlar gibi diğer Maniheist metinlerde de görülmemektedir.⁴ Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde

³ Türk dilinde *telim* sözcüğünün, genellikle isim ya da fillerin önünde çokluk ifade ettiği için herhangi bir çekim eki ile genişlemesi güçtür. Eski Uygurca metinlerde genellikle *üküş* ile, Karahanlıca metinlerde ise tek başına, genellikle ek almadan tanıklanan *telim* sözcüğünün ünlülerinin, hem Uygurlar tarafından kullanılan yazı sistemlerinde hem de Karahanlıca metinlerin yazımında görülen Arap alfabesinde art ünlülü mü yoksa ön ünlülü mü olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte Eski Türkçe çok az metinde *telim* sözcüğünün arthık-önlük durumunu belirleyen +rAk eki ile kullanıldığı örnekler, sözcüğü ön sıradan okumayı gerekli kılmaktadır. Mesela Eski Uygurcaya ait ... *taluy ügüz suvınta telmirek bolgay erdi* “Ummanda daha çok olacaktı.” (MaitrSengim 131, 26-27) örneği ile Karahanlıcaya ait *az ol öggüçisi telimrek söküş* “Methedeni az, küfredeni daha çoktur.” (KB 2148) örneğindeki *telim* sözcüğüne eklenen +rAk karşılaştırma ekindeki ön sıralı /k/ ünsüzü, sözcüğün *telim* şeklinde ön ünlülü okunmasına dayanak olmuştur.

⁴ *telim* sözcüğünün Pothi’de üç tanığı vardır: *üzte buzta ulatı üküş telim nizvanılar* “Kinden başka birçok ihtiras” (Pothi 33-34), *üküş telim tınlıglar* “birçok canlı” (Pothi 41), *telim üküş tınlıglar* “birçok canlı” (Pothi 185). Kimilerine göre 8. yüzyılın sonlarında, kimilerine göre ise 9. yüzyılda yazılmaya / çevrilmeye başlanan Maniheist çevreye ait Uygurca metinler, Uygurlar arasında Maniheist inanışların varlığına bağlı olarak 11. yüzyıla kadar devam etmiştir. Farklı çevrelere ait Eski Türkçe metinler arasında dil özellikleri ve söz varlığı bakımından farklılıklar olduğu gibi erken tarihli Maniheist metinler ile geç tarihli Maniheist metinler arasında da bazı farklılıklar görülmektedir. Buna göre Türk runik harfli yazıtlarda görülmeyen *telim* sözcüğünün

delim şeklinde yazılan sözcük, modern Türk dili alanında Teleüt'te *telem* olarak kullanılmaktadır (Räsänen 1969: 472). Ayrıca sözcük, Anadolu ağızlarında *delim* şeklinde yaşamaya devam etmektedir (DS IV, 1412).

Budist Uygurca metinlerde *telim* sözcüğü, ya tek başına ya da bir eş çifti ile birlikte isim ve fiillerin önünde çokluğu ifade eden bir işlev ile tanıklanmaktadır:

2.1.1. *telim*

Karahanlıca metinlerde genellikle tek başına çokluk ifade eden *telim* sözcüğü, Eski Uygurca metinlerde neredeyse bütün örneklerde bir eş çifti ile birlikte kullanılmıştır. Sözcüğün Eski Uygurca metinlerde tek başına kullanıldığı örnekler de vardır:

(1) *ilig semritip üküşüg içgerü yarlıkamış ol. üküş edgülerig sözlep biltürgülük ol bu ögte **telim** edremlerig yomtarıp ukturguluk ol* “Halkı besleyip çoğunu saraya emretmiş. Birçok iyiyi zikredip haberdar etmeli. Bu zamanda **birçok** erdemi bir araya getirip kavratmalı.” (Huan IX, 9a 4-10).⁵

Eski Uygurcada *telim* sözcüğü genellikle bir eş çifti ile tanıklanmaktadır. Bu çevreye ait metinlerde sözcüğün bir eş çifti ile kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

2.1.2. *alkınçsız telim*

Eski Uygurca metinlerde çok sık olmasa da *telim* sözcüğünün hemen hemen aynı anlama gelen *alkınçsız* (< alk-ınç+sız) ile meydana getirdiği çokluk eş çiftine de rastlanmaktadır:

(2) *bu buyan küçinte üstün kökdeki ülgüsüz üküş altın yağızdaki **alkınçsız telim** kut wahşik teñrilerniñ teñrimlerniñ küçleri küsünleri asılzun üstelzün* “Bu sevap sayesinde üstte gökteki çok sayıdaki, altta yerdeki **birçok** kutlu tanrıların ve haşmetlilerin güçleri kuvvetleri artsın.” (BT 23, G 330-333).

2.1.3. *teñlençsiz telim*

Eski Uygurca metinlerde yaygın olmasa da *telim* sözcüğünün *teñlençsiz* (< teñ + le- + nç +siz) ile kullanıldığı aşağıdaki örnek, *edgü* ismini çokluk anlamı çerçevesinde nitelemiştir:

(3) *ülgülençsiz ulug kutlug titir.. **tenglençsiz telim** edgülerin.. itilip bütmiş iduk titir.. üç uguş yirtinçü-de.. yalanuz ayagka tegimlig erür siz.. tolp sansarta b(e)lgülüg.. barçada kutlug tityük siz* “Sayılamayacak kadar çok kutludur. **Çok** iyiler ile tanzim edilip tamamlanmış kutsal (olarak) adlandırılır. Üç yeryüzünde sadece siz saygı değersiniz. Bütün yaşam döngüsünde aşıkâr (ve) hepsinden kutlu (olarak) adlandırılmışsınız.” (AY 350, 1-6).

2.1.4. *ayı telim*

Yine Eski Uygurca metinlerde yaygın olmamakla birlikte *ayı telim* eş çifti de tanıklanmaktadır. Bu çevreye ait metinlerde *telim* sözcüğünün *ayı* (< ayı: “kötü” → “çok”) ile kullanıldığı örnek sayısı fazla değildir:

(4) *tokuz y(i)g(i)ürminç yılın ta ilkide kılmış bu[ya]nlarınñ tüşi bolmış ilinçü[ler]in meñilerin titip idalap ajun[l]ar sayu kazganmış edgü kılınçlarınñ şiztası bolmış aşaguluk ayagların çilteğlerin k[o]dup kemişip ilniñ uluşnuñ işniñ küçnüñ intkisin*

11. yüzyıla ait olduğu düşünülen Pothi dışında diğer Maniheist metinlerde görülmemesi, sözcüğün Türk yazı diline Budist çevreye ait metinlerle girmiş olabileceğini düşündürmektedir.

⁵ Eski Uygurca metinlerde *telim* sözcüğünün tek başına tanıklandığı örnek fazla değildir. Sözcük, eş çifti olmadan tanıklanan birkaç örneğin dışında // // // // *tem telim* // // // (BT 37, 2083) örneğinde ise pekiştirilmiş yapı ile tanıklanmaktadır.

yaragın körü y(a)rılıkamakları üze **ayı telim** savları sakınçları turur “On dokuzuncu yılın başında fethedip tahta oturmuş. İlk varlığından beri kazandığı sevapların karşılığı olan zevkleri terk etmiş. Her bir varlığında hak ettiği, iyi amellerinin sonucu olan ve kabul etmesi gereken saygıyı reddetmiş. Ülkesinin, halkının; işinin, gücünün çıkarını gözetmek için vereceği buyruklar üzerine **pek çok** sözleri, düşünceleri varken bunlara ara vermiş.” (Daşakarma 30-40; BT 37, 175-178).

2.1.5. *telim* *üküş* / *üküş telim*

Eski Uygurca metinlerde *telim* sözcüğü genellikle *üküş* ile birlikte tanıklanmaktadır. Metinlerde ikilemenin *telim* *üküş* sırası da kullanılmakla birlikte, *üküş telim* sırası daha yaygındır:

üküş telim

(5) *amtı bu pırararik-lıg törü-nüñ avantın tıltagın sözleyü birelim munda udpati tıltagı **üküş telim** erür-ler* “Şimdi bu Pırararik töresinin sebebini söyleyiverelim. Burada Udpati sebebi **çoktur**.” (BT 3, 85-88).

(6) *atı kötrülmüş burkan bakşı üze nomlatılmış arış arıg sogançıg körkle nom çeçekı atlg sudur içinteki ary-a avalokida’ışvari bodistv tınlglar üçün alkutın sıñar et’özin körkıtmek bölükınte ülgüsüz sansız yüz mıñ tümen tınlglar uguşı **üküş telim** açıg tarka emgekıg teginürte [öyü sakınu konşı im bodistvıg birök atasar] öñi ödrülürler adatın tıp ...* “Yüceltilmiş Buddha ile öğretilen temiz, lezzetli, güzel nom çiçeği adlı sutra içindeki Ary-a Avalokida’ışvari bodisatva, canlılar için her tarafta görünüşü göstermek kısmında, çok sayıdaki canlı topluluğu **birçok** sıkıntıya ulaştığında [düşünüp Konşı im Pusar adını ansa] tehlikelerden ayrılırlar deyip ... (BT 7, B 111-124).

(7) *muntada ulatı sudurtakı dandıratakı **üküş telim** tanuklar bar erür* “Bundan başka sutrada **birçok** tanık vardır.” (BT 8, A 45-46).

(8) *teñri iligimiz kutı, terken kunçuı teñrim kutı kıvı bitiyü yarlıkazunlar. **üküş telim ogul** üze kötrülü yarlıkazunlar* “Yüce, saygıdeğer hükümdarımız, yüce saygıdeğer Katun yazsınlar, **birçok** oğul vasıtasıyla yücelsin.” (Huan IX 25a, 16-21).⁶

telim *üküş*

Eski Uygurcada yukarıdaki örneklerde *üküş telim* olarak sıralanan eş çift, aynı zamanda sözcüklerin yer değiştirmesiyle *telim* *üküş* sırası ile de tanıklanmaktadır:

⁶ Budist Uygurca metinlerde *üküş telim* eş çifti birçok örnekte geçmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: ... *üstünki ol kılınçlarımın ökünür m(e)n **üküş telim** yazuklarımın bilinür m(e)n* (BT 13, 13/122-123), ***üküş telim** sansartakı tınlglar oğlanı üçün özüm köñül öritip yakturdum tükel bış yüz küün* (BT 13, 42/2-3), ... *bular **üküş telim** oğlanları bir atlg tıp eşidülürler* (BT 23, A 12-13), *agulug emgetmeklig köñülün üze birer k[or] kem kelmiş sayu yalar oot teg atmış ok teg kılınıp **üküş telim** kişilerig korlug kunçlug kılıp ...* (BT 25, 67-69), *bu nom erdini kutıña ulug orunta erdeçi **üküş telim** bodistvlar dört türlüg toyın tüşiñe tükellig ayagka tegimligler ...* (BT 25, 465-467), *Krataviri arçuni toña **üküş telim** süñüşde tartısta mıñ kolları üze bışer yüz oklarıg birgerü atıp* (BT 37, 524-526), *bo ok avant tıltag üze ötrü ç(a)mbudıvıp yertinçüte inçgü esengü meñi ögrünçü **üküş telim** bodun kara köp kalın bolur* (AY VI, 175-178), *kin bir tuşda kız aşu tıltagında ud koyın toñuz kaz ödirek takıguda ulatı **üküş telim** özlüglerig ölüürüp ulug aş içgü kılı* (AY 4, 10-14), *birök bag boldaçı ed-i-niñ adrılmış-ı iyin bolsar **üküş telim** bilip öçmek ne üçün sudur-ta söz-ledi* (Üçüñg 113a 6-8), *adın yme **üküş telim** yatgak turgak erenler üze koduru odug sak erip: yene bo sini osuglug yılanka tugguluk törügüñlük oron yme ermedin* (BTT 25, 52-58).

(9) *bu taluy ügüzte ulug ulug korkınçlar telim üküş ol öçlüg keklig övkelig tınlıglarıg arıtı kötürmez* “Bu ummanda büyük korkular **çoktur** (ve bunlar) kindar ve öfkeli canlıları asla yüceltmez.” (BT 37, 1068-1070).

(10) *telim üküş yıl ay ertdi* “**Çok** yıl, ay geçti.” (BT 37, 2781-2782).

2. 2. *t'lym t'sym* Eş Çifti

Eski Türkçe metinlerde *telim* şeklinde tanımlanan çokluk işaretleyicisi, Eski Uygurca metinlerden Maitrisimit'te birkaç örnekte *t'sym* şeklinde yazılan sözcük ile eş çift oluşturmuştur. *t'lym t'sym* eş çifti, Maitrisimit'in her iki nüshasında da tanıklanmaktadır:

(11) *s'kyz twym'n twyrt mynk k'nt 'wlwš l'r d' p'rc' d' p'styn 'csyz qyzsyz qysyq syz q'βryqsyz y'qysyz pwyrysyz p'sync syz 'wncsyz 'yrtsyz pyrtsyw mwncswz t'qsyz t'lym t'sym p'y p'rymlyq s'nsz 'wykwš kwytyšβr p'y'qwt l'r 'βl'ry p'rq'l'ry 'wyz tyq/...* [*Sekiz tümen dört miñ kent uluŝlarda barçada baŝtın açsız kızsız kısıgsız kavrgısız yağısız börisiz baŝınçsız irtsiz birtsiz muŝsız taksız talim taŝım bay barımlıg sansız üküŝ kötiŝvr bayagutlar evleri barkları ...*] “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, **çok** varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrSengim 3,12-22).

(12) *pwl'r 'wyc'kw kwyk q'lyq d'qy ywlc' 'wc' k'lyp 'ykyntyšk' swyz s'βyn swyz l'šw pwrn'ky 'ync' typ tydy kwyrwnk l'r kwyclwk l'k.. pw yyrtyncwd' 'nksyz 'wykwš nwmlwq t'lym t'sym cwq y'lyn plqwlwk pwlmyš ['Jrwr 'nt' 'wytrw qym'β'ty 'ync' typ tydy..* [*Bular üçeğü kök kalıkdaki yolça uça kelip ikintiŝke söz savın sözleŝü purnaki inçe tip tidi. Körünler küçlögler. Bu yirtinçüde aŝsız üküŝ nomlug talim taŝım çoğ yalın belgülög bolmuş erür. Anta ötrü kimavati inçe tip tidi.*] “Bu üçü gökteki yol boyunca uçarak geldiler. Birbirleri ile sohbet ederlerken Purnaki şöyle dedi: Bakın, kudretliler! Bu dünyada fevkalade büyük dinin **gür** ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi.” (MaitrSengim 7,16).

Maitrisimit'in *Sengim* nüshasında iki yerde tanıklanan eş çift, *Hami* nüshasında da aynı şekilde iki kez geçmektedir:

(13) ... *sekiz tümen dört miñ kent uluŝlarda b(a)rçada baŝtın açsız kızsız kısıgsız kavrgısız yağısız börisiz baŝınçsız iy(i)nçsiz irtsiz birtsiz muŝsız taksız telim taşım bay barımlıg sansız üküş kötiŝvar bayagutlar evleri barkları ...* “Seksen dört bin şehrin hepsinden üstün, tok, dertsiz, hür, müstakil, düşmansız, minnetsiz, yardıma ihtiyacı olmayan, vergisiz, müreffeh, **çok** varlıklı, sayısız zenginlerin evleri barkları ...” (MaitrHami Giriş 12 a 5-13).

(14) *Bu yirtinçüde açsız üküş nomlug telim taşım çoğ yalın b(e)lgülög bolmuş erür. Anta ötrü xaymawati inçe tip tidi* Bu dünyada fevkalade büyük dinin **gür** ışığı belirmiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi.” (MaitrHami I. Bölüm 1a 9-12).

2. 2. 1. *t'sym* (taşım) “çok” Sözcüğü ve Kökeni

Yukarıdaki örneklerde *telim* şeklinde okunan sözcük, ya tek başına ya da *ayı*, *alkınçsız*, *ülgülençsiz*, *üküş* ve *taşım* sözcükleri ile eş çift meydana getirerek çokluk ifade etmiştir. İsimlerin ve bazen de fiillerin önünde çokluğu işaretleyen *telim* sözcüğünün Eski Uygurca metinlerde kullanılışı hakkında iki bulguya bilhassa dikkat kesilmek gerekir:

1. Eski Uygurcada *telim* sözcüğünün Karahanlıca metinlerden farklı olarak tek başına kullanıldığı örnek sayısı fazla değildir. Eski Uygurca metinlerde sözcük, genellikle *üküş* ile eş çift oluşturmuştur. Türk dilinde *telim* sözcüğünün, Maniheizt çevreye ait geç tarihli *Pothi* bir tarafa bırakılacak olursa, Budist metinlerde

kullanılmaya başlaması ve bu çevreye ait metinlerde genellikle *üküş* ile birlikte kullanılması, aşağıda işaret edileceği üzere sözcüğün fonolojisine tesir etmiş olmalıdır.

2. Daha da önemlisi, sözcüğün sadece Budist Uygurca metinlerden Maitrisimit Nom Bitig⁷ adlı eserde *taşım* ile eş çift meydana getirmiş olmasıdır. Eserde *t'lym t'sym* şeklinde yazılan eş çift, tarihsel ve modern Türk dili alanlarında *telim* şeklinde okunan sözcüğün kökenine dair ipuçları barındırmaktadır. Erken dönem Budist metinlerden biri olan eserde, *telim* şeklinde okunan sözcüğün *taşım* ile birlikte kullanılması ilginç bir durum arz etmektedir. Öte yandan tarihsel Türk dili metinlerinde *taşım* sözcüğünün tek başına çokluk işaretleyicisi olarak tanıklanmaması, metindeki bu iki örneği daha da anlamlı kılmaktadır. O hâlde Maitrisimit'teki *t'lym t'sym* tanığı, eş çiftin aynı kökten türemiş çokluk işaretleyicileri olabileceğini düşündürmektedir.⁸

Eski Uygurca metinlerde sadece Maitrisimit'te tanılanan *t'lym t'sym* eş çiftinin ünlü değerleri tam olarak belli değildir. Ş. Tekin, metnin harf çevrimli yayımından önce 1960 yılında yayımladığı yazı çevrimli çalışmasında, Maitrisimit'in Sengim nüshasında geçen eş çifti *telim taşım* şeklinde okumuş ve “çok” olarak anlamlandırmıştır. Ölmez (2017: 289), Maitr. 3 r 20'deki tanığı göstererek *telim teşim* şeklinde okuduğu eş çifti, “pek çok, çok” şeklinde anlamlandırmıştır.⁹

Eş çiftin, bugüne kadar herhangi bir etimolojik sözlükte madde başı olarak gösterilmeyen ve dolayısıyla izahı yapılmamış olan ikinci unsurunu *taşım* şeklinde okumak ve izah etmek mümkündür. Sözcük çok açık bir şekilde *taş-* “sıgmamak, taşmak” fiilinin¹⁰ -(X)m ile yapılmış ismidir (Erdal 1991: 293). M. Erdal da *telim taşım* şeklinde okuduğu eş çiftin Maitrisimit'teki örneklerini verir ve *taşım* sözcüğünün *taş-*

⁷ Maitrisimit, Eski Türkçe bakımından önemli olduğu kadar, genel Türk dili araştırmaları bakımından da ayrıcalıklı değerdedir. Zira metin, birçok farklı yapıyı ve kullanımı bünyesinde barındırdığı için bir taraftan diyalektikal araştırmalar bakımından, diğer taraftan da çözümünü güç görünen bazı yapılar bakımından, tarihsel Türk dilinin diğer eserleri içinde ayrıcalıklı bir yerdedir.

⁸ Eski Uygurca metinler, kimi sentaktik özellikleri bakımından tarihsel Türk dilinin diğer çevrelere göre farklılık göstermektedir. Zira Eski Uygurca metinler, diğer çevrelere ait metinlere göre eş çiftler bakımından oldukça zengindir. Bu çevredeki eş çiftleri, anlamları bakımından eş anlamlı, yakın anlamlı ya da zıt anlamlı olarak gruplandırabileceğimiz gibi; yapıları bakımından da farklı köklerden veya aynı köklerden meydana gelen ikilemeler olarak tasnif edebiliriz. Bu bağlamda Eski Uygurca metinler, aynı kökten türemiş eş çiftler bakımından da oldukça zengindir. Mesela Eski Uygurcada *ka kadaş, san sakış, bı bıçgu, alp alpagut, kız kısğa, yalnız yalıntık, arış arıg* gibi eş çiftler aynı kökten türemişlerdir (Ağca 2015: 17-30).

⁹ Ölmez tarafından *telim teşim* şeklinde okunan eş çift, şayet Eski Türkçede “parçalara ayırmak, delmek” anlamı ile hem *tel-* (EDPT 490b) hem de *teş-* (EDPT 559b) şekillerinde tanıklanan eylemler ile ilişkilendirilmek istenmişse, bu eylemlerin anlamsal bakımdan “çokluk” ifade etmek üzere sözcükselleşmeleri güç görünmektedir. Zira Eski Türkçede çokluk ifade eden *alku* (< alk- “sona ermek, tükenmek”), *barça* (<bar “var, mevcut”), *erüş* (< er- ulaşmak”), *ertijü* (< ert- “geçmek, aşmak”), *kalısız, kamağ, kop, köp, tolp* (< tol- “dolmak”), *üküş* (< ök- “artmak, çoğalmak”), *yumğı* (< yum- toplamak”) gibi işaretleyiciler, ya “sona ermek”, ya “aşmak, ulaşmak” ya da “artmak, toplanmak” anlam alanına sahip sözcüklerden doğmuştur. Dolayısıyla Maitrisimit'teki eş çiftin *telim teşim* şeklinde vokalize edilmesi güçtür.

¹⁰ Türk dilinde *taş-* fiilinin yanı sıra yine *iç* sözcüğünün antonimi olarak *taş* ismi de yaygındır. Türk dilinin yön bildiren en yaygın sözcüklerinden biri olan *taş* sözcüğü, hem kök hâli hem çekim ekleri ile (*taşgaru, taşra* vb.) hem de yapım eklerini alarak fiil hâli ile (*taşık-*) tanıklandığı gibi sözcüğün Eski Uygurca metinlerde edat görevi üstlendiğine dair örnekler de vardır. *teğirmileyü körüp bak[ıp] yme t(e)ñri burkantın taş umugumuz ıduk ...* (BT 13, 27/13-14) örneğinde, *t(e)ñri burkantın taş* “büyük Buda'dan başka” edat öbeği, *taş* sözcüğünün edatlaştığına tanıklır.

fiilinden gelerek metaforik olarak “bol / çok olmak” anlamı kazandığını ifade eder. Eski Türk dilinde isim olan *taş* “dış” sözcüğü ile aynı fonetik değerlere sahip olan *taş*-fiili (Clauson 1972: 559b), Eski Türkçe metinlerde birçok örnekte tanıklanmaktadır. *taş*- fiilinin Türk runik harfli metinlerde, “taşmak, bir yere sığmamak” anlamının yanı sıra “sayısı artmak, gereğinden çok olmak, kalabalıklaşmak” anlamı da dikkat çekicidir (Şirin 2016: 450): *(a)lt(u)n soña yış : k(ä)y(i)ki : (a)rtg(i)l : t(a)şg(i)l ...* (Ye 28/7).

taş- fiilinin Eski Uygurca metinlerdeki tanıkları, “taşmak, merkezden uzaklaşmak” temel anlamında olduğu göstermektedir: *kudug içinte ün üngey suv taşgay üdsüz yil yağmur bolgay* “kuyu içinden ses yükselecek, sular taşacak, zamansız rüzgar (ve) yağmur olacak” (AY VI / 697-699), *alku tırtırlıg kıyıklar kuvraqı anta munda taştılar kaçdılar* “Tüm inanışa ters düşen yabancıler sürüsü oraya buraya kaçtılar.” (BT 3, 129-131). Eski Türkçe metinlerde kök hâlinde geçen fiilin, müştakları da benzer anlam ile tanıklanmaktadır. Buna göre fiilin *taşıl-* (< taş-ıl-),¹¹ *taşgur-* (< taş-gur), *taşur-* (<taş-u-r-), *taşıt-* (<taş-ı-t-) gibi türevleri de vardır. Mesela DLT’teki *eşiç taşgurdı* “tencere taşı” (II, 178) örneğinde *taş*- fiili, ettirgen eklidir.

Eski Türkçedeki *taş*- kökü, *taşım* sözcüğünün de köküdür. Buna göre *taşım* sözcüğü “taşımış” anlamlı isim halinden çokluk ifade eden “çok” anlamı kazanmış olmalıdır.¹² O hâlde eş çiftin ikinci üyesi morfolojik ve semantik bakımdan *taşım* şeklinde tanımlanabilirken, ilk üyesi olan *t’lym* sözcüğünün nasıl okunacağı, *taşım* sözcüğü ile ilişkisi ve kökeni açık değildir.

2. 2. 2. *talım > telim

¹¹ *kaçan birök bu ok süniükleri adırılıp içi içegüsi taşılısar arıgsızı aka şinjiri tamırı üzülüp yıdıg etözün kurt koñuz kayına alkuka yarsıgıuluk teg bolup yatur.....* (Daşakarma 920-926), *neçede ölser anta ok ölüg etözintin yarsıgıuluk teg yavız yıd ünüp ötgürü ögi kañı barça yirip yarsıp titip idalap irak tezerler..* [k]arını kiberip içegüsi taşılıp [...]R körksüzi barça taşkaru..... (Daşakarmapa 2847-2853), *ıduğ burkan-lar-tın okañmış irinç sansar-daki t[ı]nlğ-lar-nıñ iliş-liğ tartış-liğ bu[]-ky-a-mz igemz sizni birle ok mu kaldı erki [töküñlü taşılı turur* (BT 26, 14-27, 1).

¹² P. Zieme, BT 13’te yayımladığı 16 numaralı metinde geçen *alp bulgulukın sakınsar alku edgilerte evrilgü ol altun kümiüş kazanmañ bir ajunlug taşım ol* (BT 13, 16/33-36) “Wenn man das schwer zu Erlangende bedenkt, muss man sich in allen Tugenden iiben. Gold und Silber erwerbt nicht! Es ist ein die Existenz Überflutendes (d. h. Ursache für deren Fortsetzung) (Neyin elde edilmesinin zor olduğunu düşünüyorsanız, tüm erdemleri uygulamalısınız. Altın ve gümüş satın almayın! Varlığı sular altında bırakan şeydir (yani devam etmesinin nedeni)” cümlesindeki yüklemi taşım ol şeklinde okumuş ve bu yazıda tanık olarak gösterilen Maitrisimit’teki taşım ile ilişkilendirmiştir: “*Da die Lesung dieses Wortes keinesfalls sicher ist, möchte ich meine Interpretation nur mit allem Vorbehalt unterbreiten; zu taşım vgl. Hend. tälim taşım “viel” in Maitrisimit (BT IX Bd. 2, 120b), letzteres offenbar von taş- “to overflow” (ED 559b) abgeleitet (Bu kelimenin okunuşu hiçbir şekilde kesin olmadığından, yorumumu tümüyle çekincelemlerle sunmak istiyorum; taşım için cf. Hend. tälim taşım Maitrisimit’te “çok” (BT IX Cilt 2, 120b), ikincisi görünüşte taş- “to overflow (taşmak)” (ED 559b) fiilinden türetilmiştir”.*

Berta (2010: 83-99), Türk dilindeki çok sözcüğünün kökenini ele aldığı yazısında, hem sözcüğün hem de sözcüğün kökü olarak düşündüğü *taş*- fiilinin modern Türk yazı dillerindeki tanıklarını vermiş, Eski Türkçedeki *taş*- fiilinin Ana Türkçede *taş(X)*- olabileceğini düşünmüştür. Berta, ilgili yazısında ayrıca çok sözcüğünün, bu yazıda ele alınan Maitrisimit’teki taşım “çok” örneğinden hareketle *taş-ok sözcüğünden geldiğini düşünmüştür (*taş-ok > çok). Ne var ki Berta’nın önerdiği *taş-ok şeklinin herhangi bir metinde tanıklanamaması, -(X)m ekiyle çokluk işaretleyicisine dönüşen taş(X)- fiilinin, daha çok Oğuz Türk lehçelerinde yaygın olan çok sözcüğünün de kökeni olduğunu ileri sürmeye kâfi değildir.

Sözcük bugüne kadar *telim* şeklinde okunmuş ve kökeni konusunda tatminkâr bir izah yapılamamıştır. Clauson (1972: 499b), *telim* şeklinde okuduğu sözcüğün kökünün açık olmadığını ifade eder. Öte yandan Gülensoy (2011: 878) *telimsin*- “çıkarmak için doğruluktan ayrılmak, tenezzül etmek, kibirlenmek” maddesini, tarihsel Türk dili alanlarındaki *telim* ile ilişkilendirmiş; *telim*’in ise DLT’ten tanıkladığı *telü* “deli” sözcüğüne eklenen +m ile yapıldığını iddia etmiştir. Böyle bir ortaklığın kurulmuş olmasına karşılık, çokluk ifade eden *telim* ile başka bir anlam alanına ait olan *telü* (< ETü. *tilbe*) sözcükleri arasında morfolojik ve semantik bir ilgi kurmak güç görünmektedir.

Zieme (1985: 113), BT 13’teki *tutyak tıltığı dört titir / tuymak tözi tutuglug titir / [tu]tug tıltığı tokuz titir / tınlıg tugup tınlıgı tokıyur / tıdınmak [tur]tur telim tirer* (18/5-9) tanığında yer alan *telim* sözcüğünün *talım* şeklinde de okunabileceğini belirtir ve bu örnekteki tanığı *telim* “çok” maddesinde göstermez; ancak örnekteki *telim tirer* ibaresini “viel sammelt es (çok toplar)” şeklinde çevirmiş ve dolayısıyla *talım* şeklinde de okunabilecek *telim* sözcüğünü “çok” olarak anlamlandırmıştır.

Bugüne kadar kökeni hakkında tatminkâr bir izahı bulunmayan *telim* sözcüğünün, önlük-artlık bakımından ayırt edici yazım özellikleri göstermemesinden dolayı ön ünlülü mü yoksa art ünlülü okunacağı belli olmasa da Eski Türkçede artlık-önlük sıraya dair ipucu barındıran *telimrek* (KB 2148, 2150, 3100) tanığı, sözcüğün ön ünlülü okunmasını gerekli kılmıştır. Ne var ki ön sıralı *telim* şeklinin hem tatminkâr köken izahının yapılamaması hem de sözcüğün Türk dilinin önemli metinlerinden Maitrisimit’te art ünlülü *taşım* ile tanımlanan eş çift örnekleri, *telim* sözcüğünün orijinalinde art ünlülü *talım* olabileceğini, daha sonra türlü dil bilgisel sebeplerle ünlü palatalizasyonuna uğramış olabileceğini düşündürmektedir.

telim taşım eş çifti aynı kökten türemişse, eş çifti oluşturan sözcüklerdeki fonolojik farklılık nasıl izah edilebilir? Açık bir şekilde görülebilen ön ve art ünlü farklılıkları ile /l/ ve /ş/ ünsüz farkı Türk dilinin fonoloji kaideleri çerçevesinde nasıl izah edilmelidir? Bu farklılıklar izah edilebilirse, eş çiftin hangi üyesi aslidir? Asli kök nasıl tanımlanmalıdır? Bu sorulardan hareketle, eş çift arasındaki fonolojik farklılığı izah edebilmek için Türk dilindeki iki fonolojik eğilimden söz etmek gerekir:

1. Öndamaksıllaşma

Tarihsel Türk dilinin özellikle Eski Uygurca döneminde yaygın olan aynı kökten türemiş eş çift örnekleri, Maitrisimit’te tanımlanan *t’lym t’sym* eş çiftinin de aynı kökten türemiş olabileceğini, eş çiftin ikinci üyesinin *taşım* olmasından dolayı ilk üyesinin de *talım* olabileceğini ve son olarak *talım* sözcüğünün çevresel etkenlerden dolayı öndamaksıllaşarak *telim* şekline dönüşmüş olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre *talım* sözcüğünün, tanıklar kısmında işaret edildiği gibi bilhassa Eski Uygurca metinlerde *üküş* ile birlikte kullanılması (*üküş telim / telim üküş*), *üküş* sözcüğündeki ön ünlülerin *talım*’daki art ünlüleri inceltmiş olma ihtimalini doğurmaktadır. Bu çerçevede aslında *talım üküş / üküş talım* şeklinde olan eş çift, *telim üküş / üküş telim* şeklinde değişmiş olmalıdır. Zira herhangi bir sözcük birimdeki fonolojik değişim, sözcüğün bünyesindeki seslerin etkisiyle olabileceği gibi, çevresindeki başka sözcük birimlere ait seslerin etkisiyle de gerçekleşebilir. Buna göre kökeni tespit edilemeyen herhangi bir sözcük birim, çevresindeki sözcük birimlerin yardımıyla izah edilebilir. Türk dilinde çevre sözcüklerin ya da yapıların etkisiyle seslik ve biçimlik değişime uğramış çok sayıda örnek vardır. Mesela Eski Uygurca metinlerde yaygın olan ve genellikle *irü belgü* “işaret, namzet” şeklinde okunan eş çiftin ilk üyesi, Türk dilinin yaygın fiillerinden *ır-* “yorumlamak” fiiline dayanmaktadır. Belli ki, aslen *iru* olan

sözcük, ya metinlerin ait olduğu dönemde ya da daha sonra metinlerin yorumlanması sırasında, ünlüleri ince sıradan olan *belgü*'den dolayı *irü* şeklinde değerlendirilmiştir. Benzer bir şekilde, *ertüñü ögrünçülüg sevinçlüg bardular* “Çok mutlu (bir şekilde) gittiler.” (MaitrSengim 12r 16) örneğinde de *sevinç* ismine eklenen varlık ekinin ünlüsü, eş çifti olan *ögrünçlüg* sözcüğündeki yuvarlak ünlülü varlık ekinin tesiriyle, benzeşerek yuvarlak yazılmıştır. Türk dilinde ait olunan sözcüğün yapısından ayrı, çevresindeki sözcüklerin etkisiyle ortaya çıkan değişim, morfeimler için de söz konusudur. Mesela Eski Türkçede bütün kişi zamirlerinin ilgi hali +nIn eki ile ifade edilirken (*meniñ bitigim, seniñ bitigiñ ... biziñ / bizniñ bitigimiz* vb. gibi), Harezmi sahasına ait metinlerden itibaren birinci kişilere ait ilgi hali ekinin +Xm şeklini alması (*menim / menüm bitigim, bizim bitigimiz*) ikinci üyeye eklenen +(X)m iyelik ekinin etkisiyledir. Dolayısıyla birinci kişi zamirlerine eklenen +Xm ilgi hali eki, ikinci üyedeki iyelik ekine benzeşmeyle ortaya çıkmıştır. Buna göre *t'lym t'sym* şeklinde okunan ve ikinci üyesinin *taşım* olduğu kesin olan eş çiftin ilk üyesinin de aslen art ünlülü olma ihtimali, yüksektir.

telim sözcüğündeki öndamaksillaşmada, *üküş* sözcüğündeki ön ünlülerin etkisi kadar sözcükteki /t/ diş ünsüzü ve öndamaksıl /l/ ünsüzünün etkisiyle de meydana gelme ihtimali yüksektir. Türk dilinde yanındaki ya da komşu hecelerdeki art ünlüleri öndamaksillaştırma özelliği olan /t/ ve /l/ ünsüzleri, muhtemelen *talım* şeklinde olan sözcükteki art ünlüleri de öndamaksillaştırmıştır.¹³

2. Söz içi ve sonunda /l/ = /ş/

t'lym t'sym eş çifti arasındaki bir diğer fonolojik farklılık, üyelerden birinde /l/, diğerinde ise /ş/ varlığıdır. Altayistlerin 20. yüzyılım başından beri iddia ettikleri ses denkliklerinden biri, Altay dilleri arasında söz içi ve söz sonunda /l/ ve /ş/ ünsüzlerinin denkliğidir. Literatürde “lambdaizm-sigmatizm” olarak da bilinen bu denklikte Ortak Türkçe /ş/ ünsüzüne karşılık Çuvaşça ve diğer Altay dillerinde /l/ ünsüzü gelmektedir (Poppe 1994: 121-124). Altay dilleri arasında var olduğu iddia edilen bu denkliğin tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde de örnekleri vardır. Tarihsel Türk dili alanlarına ait aşağıdaki örneklerde aynı sözcüklerin /l/'li ve /ş/'li varyantları açık bir şekilde görülmektedir (Tekin 2003: 33-4):

kıl- “yapmak, ifa etmek” (Ortak Türkçe) ~ *kış-* (Tonyukuk Yazıtı)

kölige “gölge” (Eski Türkçe) ~ *köşi-, köşit-, köşik* (DLT)

tel-, telük (Eski Türkçe) ~ *teş-* “parçalamak”, *teşük* “parçalanmış” (Eski Türkçe)

tol-, toltur- “dolmak, doldurmak” (Eski Uygurca) ~ *toş-, toşgur-* (Eski Uygurca)

¹³ Bir taraftan biri art, diğeri ön ünlülü olan eş çiftler ile, içinde öndamaksillaştırılacak ünsüzleri barındıran bütün sözcüklerin Eski Türkçede benzer değişime uğramadığı özellikle belirtilmelidir. Türk dilinin belli bir alanında bütün benzer ünlü ya da ünsüz değişimlerinin eş zamanlı, aynı anda olmadığını ifade etmek gerekir. Belli bir alana ait belli bir değişim bazı sözcüklerde daha erken, bazı sözcüklerde ise daha geç gerçekleşmiştir. Mesela Eski Türkçede söz içinde, hece başlarında /g/ düşmesi, en fazla *kergek* sözcüğünde görülürken, benzer sözcüklerde ünsüz genellikle korunmuştur. Türk dilinde aynı zamanda gramerleşerek daha da yaygın bir hâl alan *kergek* sözcüğündeki /g/ ünsüzünün, benzer örneklerine oranla daha erken kaybolması tabiidir. Bu çerçevede belli bir sesin bazı sözcüklerde daha erken değişime uğrarken, bazılarında korunmuş olması ya da daha geç değişmesi, sözcüklerin yazı dilindeki sıklığı ile ilgilidir. Buna göre Eski Türkçede biri art ünlülü, diğeri ön ünlülü olan bütün eş çiftlerde öndamaksillaşmanın meydana gelmemesi, kullanım sıklığının çok olmamasından kaynaklanıyor olmalıdır. Keza içinde öndamaksillaştırılacak ünsüzlerin bulunduğu sözcüklerde de art ünlülerin öndamaksillaşmaması, henüz bu süreci tamamlamamış olmasıyla ilgili olabilir.

tül “rüya” (Eski Türkçe) ~ *tüş* “rüya” (Eski Türkçe)

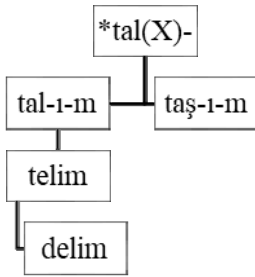
ükli- “artırmak, çoğaltmak” (Eski Uygurca) ~ *üküş* “çok” (Eski Uygurca)

balık- “yaralanmak” (DLT) ~ *baş* “yara”, *başık*- “yaralanmak” (AH).

Bu örnekler, Altay dilleri arasında olduğu gibi, tarihsel Türk dili alanlarında da aynı sözcüğün /l/ ve /ş/’li örneklerinin yan yana yaşadığını göstermektedir. O hâlde *talim* sözcüğünü de, *taşım*’ın varyantı kabul etmek mümkün olur.

Diğer taraftan Çin kaynaklarında 4. yüzyılda geçen bir olaya ithafen zikredilen Hunca beyitte geçen ve *tılıkang* şeklinde okumaya uygun olan sözcük de **tal(X)-* = *taş-* denliğine kanıt oluşturabilir. Beytin ilk satırında geçen ve *tılıkang* şeklinde okunan sözcüğün, aslında **talık-* olduğu, Eski Türkçe metinlerdeki *taşık-* fiilinin karşılığı olduğu ileri sürülmüştür (Tekin-Ölmez 1999: 13). Hunca beyitteki *tılıkang* okunuşu doğru ise, o zaman Eski Türkçede yaygın olan *taş* sözcüğü ve türevlerinin (*taşgaru*, *taşık-* gibi) İlk Türkçede **tal* şeklinde olduğu kabul edilebilir. O zaman **talık-* fiili (<**tal*+ık-) ile Eski Türkçedeki *taşık-* fiili (<*taş*+ık-) aynı fiillerdir. Bu tanıktan yola çıkılarak, nasıl isim kökenli olan Eski Türkçe *taş* sözcüğünün İlk Türkçedeki dengi olarak **taş* şekli öngörülebiliyorsa, yaygın olan *taş-* fiilinin de İlk Türkçede **tal-* şeklinde bir dengi sahip olduğu düşünülebilir.¹⁴

Bütün bu değerlendirmelerin sonucunda, tarihsel Türk dili alanlarında genellikle *telim* şeklinde okunan sözcüğün *taşım* ile eş çift olarak tanıklanan örnekleri, sözcüğün aslen *talim* olduğunu, sözcüğün sıklıkla *üküş* ile eş çift meydana getirmesinden kaynaklanan benzeşme ile *telim* şekline dönüştüğünü ifade etmek mümkündür. O hâlde *taşım* sözcüğü nasıl rahatlıkla *taş-* fiilinin ismi olarak izah edilebiliyorsa, *talim*’ı da, *taş-* fiiline göre daha eskicil olan **tal(X)-* fiilinin -(X)m ile yapılmış ismi olarak izah edebiliriz. Bu bağlamda Altayistlerin Ana Altayca /l/ ünsüzünün aslı olduğu savından hareketle, sözcüğün kök hâlimden Türk dilindeki gelişimini aşağıdaki gibi değerlendirmek mümkün olacaktır:



Bu gelişimin sonucunda, Eski Türkçede *telim*, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde *delim* şeklinde yaşayan sözcüğün, bugün Türkiye Türkçesi ve diğer birçok Türk yazı dilinde yaşayan *taş-* fiili ile aynı kökten geldiği, Ana Altayca ve İlk Türkçe **tal-* fiilinden isimleştiği, ardından gramerleşerek “çokluk” ifade eden bir işaretleyiciye dönüştüğü ifade edilebilir.

¹⁴ Türk dilinde, bazen ünlülerinin uzunluk ve kısalık durumları belirleyici olsa da, genellikle tek heceli olan, hemen hemen aynı anlam alanını işaretleyen, yazılışları aynı isim ve fiillerin olduğu bilinmektedir. Varyantlaşan **tal* ve *taş* isimleri gibi, **tal-* ve *taş-* fiillerinin de birbirinin dengi olduğu düşünülebilir.

Kısaltmalar ve Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2015). “*Eski Uygurcada İştikaklı İkilemeler*”, *Alkış Bitiği Kemal Eraslan Armağanı*, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 17-30.
- AH → ARAT, R. Rahmeti (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- AY → KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk -Giriş, Metin ve Dizin-*, Ankara: TDK Yayınları.
- BERTA, Árpád (2010). “*Zur Etymologie des tü. çok 'viel, sehr'*”, *Studies in Turkic Etymology*, Ed. Lars Johanson ve András Róna-Tas, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 83-99.
- BT 3 → TEZCAN, Semih (1974). *Das uigurische Insadi-Sutra, Berliner Turfantexte 3*, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 7 → KARA, Georg ve Peter ZİEME (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berliner Turfan-Texte 7*, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 8 → KARA, Georg und Peter ZİEME (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pañita und der Manjuśīnāmasamgīti*, Berliner Turfan-Texte 8, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 13 → ZİEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berliner Turfan-Texte 13, Berlin.
- BT 23 → ZİEME, Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Turnhout.
- BT 25 → WİLKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Südentilgung*, Berliner Turfantexte 25, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 26 → KASAİ, Yukiyo (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*, Berliner Turfantexte 26, Berlin: Akademie Verlag.
- BT 37 → WİLKENS, Jens (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem Alten Zentralasien*, Turnhout.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DLT → ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Divānu Lugāti't-Türk, Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- DS → *Derleme Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Daşakarma → ELMALI, Murat (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, II Volum, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (2 Cilt), Ankara: TDK Yayınları.
- KB → ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- MaitrSengim → TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, I. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*, Berlin: Akademie Verlag.
- MaitrHami → ŞİMİN, Geng – KLİMKEİT, Hans-Joachim – LAUT, Jens Peter (1998). *Eine buddhistische Apokalypse*, Wiesbaden.
- ÖLMEZ, Mehmet (2017). “Eski Uygurca İkilemeler Üzerine”, *TDAY-Belleten* 2017, 65-2, Ankara: TDK Yayınları, s. 243-311.
- POPPE, Nikolaus (1994). *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* (Çev. Zeki Kaymaz), İstanbul.
- Pothi → CLARK, Larry (1982), “The Manichean Turkic Pothi-Book”, *AoF* 9: 145-218.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*, Helsinki.
- TEKİN, Talat - Mehmet ÖLMEZ (1999), *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003), “*Zetecism and Sigmatism in Proto-Turkic*”, *Talat Tekin Makaleler 1, Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara, s. 1-37.
- STACHOWSKİ, Marek (2011), *Etimoloji*, Ankara: TKAE Yayınları.
- ŞİRİN, Hatice (2016), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Üçtiğ → BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998), *Üç İlgisizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha*, Ankara: TDK Yayınları.